

УДК 811.161.2'373.46:62

Малевиц Л. Д.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ВАРІАНТНОСТІ

Статтю присвячено вивченню варіантних відношень у галузі української наукової термінології. На основі когнітивного підходу розмежовано поняття “варіанти терміна”, “терміни-синоніми”, “терміни-варіанти”, що матиме як теоретичне, так і практичне значення для впорядкування галузевих термінологічних систем.

Ключові слова: термінологічна варіантність, когнітивний підхід.

Статья посвящена изучению вариантных отношений в сфере украинской научной терминологии. На основе когнитивного подхода проведено разграничение понятий “варианты термина”, “термины-синонимы”, “термины-варианты”, что имеет как теоретическое, так и практическое значение для упорядочения отраслевых терминологических систем.

Ключевые слова: терминологическая вариантность, когнитивный подход.

The article is devoted to the research of variant relations in the Ukrainian scientific terminology. The conceptions “variants of a term”, “synonym terms” and “variant terms” are limited on the base of cognitive approach. It will be of theoretic and practice importance to the improvement of the terminological systems.

Key words: terminology variation, cognitive approach.

Упродовж останнього десятиліття варіантність як одна з онтологічних характеристик природної мови, що забезпечує її функціонування і розвиток, усе частіше привертає увагу мовознавців. У сучасній лінгвістиці поняття варіантності трактують по-різному: як варіантність національної мови та її територіальних і соціальних діалектів, стильову, нормативну, семантичну і – вужче – формальну варіантність (акцентуаційну, фонематичну, граматичну, орфографічну). Закономірно, що варіантність властива і термінології, на яку “неминуче поширюються всі особливості лексичних одиниць взагалі й зокрема ті, які впливають з асиметрії ... мовного знака” [3, с. 68]. Актуальність вивчення проблем варіантності в термінології насамперед зумовлена тим, що їх вирішення сприятиме глибшому розумінню багатьох аспектів діахронного розвитку й синхронного функціонування терміносистем, оскільки варіантні відношення – важливий системотворчий, структурно значущий чинник у кожній мові, який наявністю інваріанта й варіантів організовує множину лексичних одиниць у систему, моделює варіантно-інваріантну будову світу, забезпечує функціонування галузевих терміносистем й ефективну наукову комунікацію.

Проблемі термінологічного варіювання присвячено численні мовознавчі розвідки (роботи С. В. Гриньова, Д. С. Лотте, В. М. Лейчика, Л. О. Симоненко, О. О. Тараненка, С. Д. Шелова та ін.), аналіз яких дає змогу окреслити певну еволюцію загальнотеоретичних підходів до цього явища. Так, якщо з 60-х років ХХ століття в термінознавстві побутував прескриптивний підхід, згідно з яким уживання варіантів у термінології не є свідченням її досконалості, а надлишковістю, що ускладнює мову науки, то наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття значного поширення набув дескриптивний аналіз, суть якого полягає в тому, що варіювання – цілком правомірна властивість терміносистеми, яка уможливилася її постійний розвиток. На сучасному ж етапі термінознавство має відповісти на питання: чому, як саме функціонує і навіщо потрібне це явище. Розв’язати ці завдання, на наш погляд, найраціональніше в межах когнітивного підходу. Насамперед уточнення і чіткого розмежування потребують основні поняття теорії термінологічної варіантності: *варіант терміна*, *термін-синонім* і *термін-варіант*, що і є завданням статті.

У вузькому трактуванні *варіант* – це часткова модифікація того самого мовного знака, яка характеризується тотожністю значення й не порушує тотожності знака самому собі. Фонетичні, граматичні та орфографічні модифікації тієї самої терміноодиниці, які можуть відрізнитися за часом виникнення та частотою вживання, розглядаємо як формальні *варіанти терміна* (пор.: *грунт* = *грунт*; *фільтр-вбирач* = *фільтровбирач*; *болотоутворення* = *болототворення*). За такого підходу синоніми виходять за рамки поняття варіантності, оскільки одним із критеріїв варіантності є “лише часткова відмінність у звуковій оболонці слова або форми. Будь-які ж рівнозначні слова, які не мають часткової звукової тотожності, слід розглядати не як варіанти, а як синоніми” [4, с. 391]. Водночас уважаємо дискусійним визначення статусу спільнокореневих назв, оформлених різними словотворчими засобами (*дренаж* = *дренування*; *розсолоння* = *знесолоння*), як словотвірних варіантів терміна лише на тій підставі, що між спільнокореневими утвореннями з тим самим значенням не може бути зв’язків синонімічного характеру. На наш погляд, такі ідентичні за своїм значенням терміни не можна кваліфікувати як варіанти терміна, тому що це різні слова, утворені одним із продуктивних способів українського словотвору. Той факт, що для їх побудови було

використано синонімічні словотворчі засоби, не є достатнім аргументом для того, щоб не вважати їх окремими, самостійними терміноодинацями. Крім того, у процесі функціонування спільнокореневі синоніми можуть набувати нових значень (так, перший із наведених вище термінів, на відміну від решти, багатозначний), а іноді й розмежовувати свої функції (*дернорізка* (машина), *дерноріз* (робітник)).

Поряд із суперечливим питанням про правомірність належності до синонімів спільнокореневих слів існують проблеми синонімії, характерні як для лексики загального вжитку (зокрема, про можливість введення до синонімічних рядів слів-дублетів), так і властиві тільки термінологічній лексиці, а саме: а) відношення між словами, що називають один денотат за різними ознаками; б) правомірність введення до синонімічного ряду термінів-символів.

Деякі дослідники традиційно вважають, що синонімія в термінології взагалі не представлена, оскільки “немає термінів, близьких за значенням, є термінологічні дублети”, а “між дублетами немає тих відношень, які організують синонімічний ряд, немає опозицій емоційно-експресивних, стилістичних або відтінкових” [10, с. 61]. До висновку про те, що терміни, співвідносні з тим самим поняттям, мають одну дефініцію і, отже, є не синонімами, а дублетами, приходять І. С. Квітко [6, с. 59–60] та А. П. Коваль [7, с. 261]. Проте іншими науковцями в галузевих термінологіях зауважено значне поширення синонімії, тобто наявність двох або кількох термінів, що виражають якесь одне поняття. Більше того, “спільність денотатів двох порівнюваних слів” часто декларується як “необхідна умова синонімії” [5, с. 115]. З огляду на це *термінами-синонімами* вважаємо спеціальні найменування, які належать до того самого денотата, можуть відрізнятися семантикою словотвірних елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування.

Щодо проблеми введення до термінологічних синонімічних рядів одиниць іншої семіотичної природи (символів), які вживаються на позначення спеціальних понять, то її також вирішують по-різному: розглядають такі утворення як “власне термінологічну умову появи синонімії”, як синонімію “на міжзнаковому рівні” [9, с. 186], трактують їх не як “терміни-синоніми, а як варіанти чи еквіваленти терміна”, оскільки різниця між ними полягає лише “в графічному оформленні, у знаковій матеріалізації змісту” [2, с. 126]. З огляду на специфіку цих знаків і на те, що вони не можуть бути описані з позицій мовної синонімії, вважаємо за доцільне виділити їх в окрему підгрупу спеціальних позначень – *варіанти-символи*.

Можливість кваліфікації термінів такого типу як варіантів номінації галузевих понять впливає з широкого розуміння поняття варіантності, згідно з яким варіантність – це множинність засобів вираження того самого значення, а відмінність чи схожість звукового складу одиниць-варіантів – ознака несуттєва. Виходячи з когнітивних принципів, мусимо визнати, що розмежування формальних варіантів терміна і термінів-синонімів виправдане лише в разі розгляду цієї проблеми на рівні окремих термінів. На рівні терміносистеми і на рівні спеціального тексту питання про те, є ті чи інші паралельні найменування варіантами одного терміна чи різними термінами, не актуальне, оскільки в такому випадку і варіанти слова, і синоніми виконують ту саму функцію – є варіантами позначення того самого поняття.

Отже, для констатації варіантних відношень між елементами терміносистеми необхідною й достатньою умовою є встановлення тотожності функцій (пор.: [1, с. 8; 8, с. 25]). Спільна номінативна функція, яка ґрунтується на спільності позначуваного наукового поняття, виконує роль інваріанта, який об’єднує різні номінативні одиниці. Відповідно мовні та символічні знаки, що вживаються на позначення наукового поняття, вважаємо *термінами-варіантами*. Так, зі значенням “частина території, з якої вода збігає у водний об’єкт” функціонують терміни-варіанти *аквілегія* = *водозбір*; варіантними позначеннями поняття “головний відкритий водовід в осушувальній системі” є номінації *осушувальний магістральний канал*, *ОМК*, *магістраль*, *головний канал*, *головна дрена*.

Таким чином, виходячи з когнітивних засад, варіантні відношення розглядаємо не як недолік термінології, а як історичне, детерміноване в часі явище, яке дає змогу, з одного боку, обирати найоптимальніші способи вираження галузевих понять, гарантуючи тим самим удосконалення термінологічної системи, а з іншого – забезпечувати ефективне функціонування останньої, її реалізацію в усному спілкуванні та наукових текстах. Вивчення специфіки варіантності в термінології важливе як у плані загальнотеоретичному, так і прикладному, оскільки дасть змогу забезпечити диференційований підхід до термінологічних варіантів у процесі впорядкування, кодифікації та стандартизації термінології.

Література:

1. Авербух К. Я. Общая теория термина: комплексно-вариологический поход : автореф. дисс. на соискание научной степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / К. Я. Авербух. – Иваново, 2005. – 40 с.
2. Беляева С. А. Синоним – дублет – вариант / С. А. Беляева // Омосемия и омография в естественных и машинных языках. – Владивосток : ДВНЦ АН СССР, 1986. – С. 122–128.
3. Гак В. Г. Ассиметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии / В. Г. Гак // Семіотические проблемы языков науки, техники и информатики. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – Ч. I. – С. 68–71.

4. Граудина Л. К. К истории нормализации вариантов в грамматиках / Л. К. Граудина // Литературная норма и вариантность. – М. : Наука, 1981. – С. 39–69.
5. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
6. Квитко И. С. Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Львов : Вища школа, 1976. – 127 с.
7. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : В-во Київ. ун-ту, 1970. – 306 с.
8. Кубрякова Е. С. О природе варьирования языковых единиц и его основных типах / Е. С. Кубрякова // Всесоюзная конференция “Проблемы вариантности в германских языках” : тезисы докладов. – М., 1988. – С. 25–27.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів : Світ, 1994. – 214 с.
10. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 53–67.